TIJORAT BANKLARINING FOND BOZORIDAGI FAOLIYATINI 2030 YILGACHA RIVOJLANTIRISH YO‘L XARITASI

Tillayev Xurshidjon Sulaymon o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Bank ishi” kafedrasi dotsenti

So‘nggi yillarda O‘zbekiston tijorat banklari fond bozorida investor sifatida tez faollashdi. 2020–2025 yillarda banklarning qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalari 9,4 trln so‘mdan 103,0 trln so‘mga, ya’ni 10,9 marta oshdi, ularning jami aktivlardagi ulushi esa 2,58 foizdan 11,14 foizga ko‘tarildi (1-jadval). Biroq bu o‘sish bank tizimining kengayishi hisobiga emas, balki aktivlar tarkibidagi qayta taqsimlanish hisobiga yuz berdi: shu davrda bank aktivlarining YaIMga nisbati 54,8 foizdan 50,0 foizga pasaydi.

1-jadval

O‘zbekiston bank tizimida qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalarning asosiy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Investitsiyalar, trln so‘m	9,4	19,6	31,5	32,5	59,6	103,0
Investitsiyalar / jami aktivlar, %	2,58	4,41	5,66	4,99	7,75	11,14
Investitsiyalar / YaIM, %	1,41	2,39	3,16	2,70	3,88	5,57
Bank aktivlari / YaIM, %	54,8	54,2	55,9	54,1	50,1	50,0
Portfel / xususiy kapital, %	16,2	27,7	39,6	33,5	51,9	76,1

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

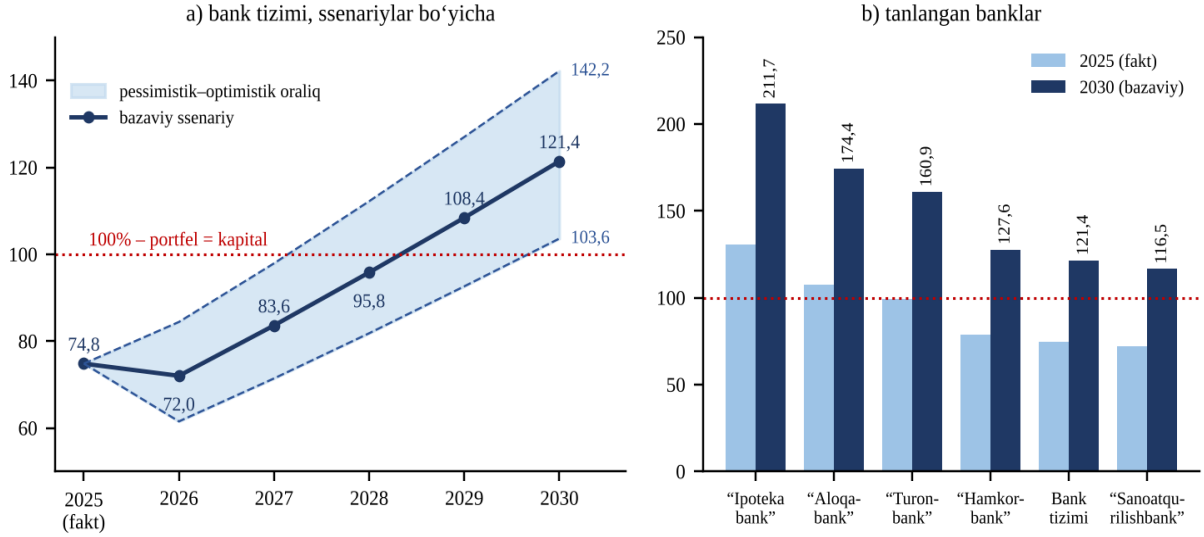
Jadvaldan ko‘rinadiki, portfelning xususiy kapitalga nisbati besh yilda 4,7 marta oshib, 76,1 foizga yetgan, “Ipoteka bank” va “Aloqabank”da esa portfel allaqachon kapitaldan katta. Boshqacha aytganda, banklarning fond bozoridagi faolligi kapital bazasidan tezroq o‘smoqda. Bunday sharoitda faoliyatni bir yillik biznes-reja yoki alohida ko‘rsatkichlar orqali boshqarish yetarli emas. Portfel hajmi, undan olinadigan daromad va kapitalga tushadigan yukni o‘zaro bog‘lovchi o‘rta muddatli maqsadlar tizimi, ya’ni yo‘l xaritasi zarur.

Xalqaro tajriba ham bu masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi. 2023 yilda AQShdagi Silicon Valley Bank inqirozi portfel hajmi kapital bilan muvofiqlashtirilmasa, foiz stavkalarining oshishi bank barqarorligiga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatdi: 2022 yil oxirida bankning muddatigacha saqlanadigan qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha amalga oshirilmagan zarar 15,2 mlrd dollarga, ya’ni ular qiymatining 16,6 foiziga yetgan [4]. Shu sababli Bazel qo‘mitasi bank kitobidagi foiz riski standartida foiz shoki natijasida kapitalning iqtisodiy qiymati I darajali kapitalning 15 foizidan ko‘proq kamayadigan bankni “ogohlantiruvchi” (outlier) bank deb belgilagan [3]. O‘zbekistonda esa “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida kapital bozorini kengaytirish, xususan, erkin muomaladagi aksiyalar kapitalizatsiyasini

2030 yilgacha kamida 8 mlrd dollarga yetkazish mo‘ljallangan [1; 5]. Bu banklar oldiga fond bozoridagi faoliyatni kengaytirish va uni kapital bilan muvozanatlash vazifasini bir vaqtda qo‘yadi.

Tadqiqotda yo‘l xaritasining maqsadli ko‘rsatkichlari uch bosqichda aniqlandi. Birinchidan, banklarning fond bozoridagi faolligi uchta ko‘rsatkich orqali o‘lchandi: portfelning aktivlardagi ulushi (SPA – faoliyat miqyosi), qimmatli qog‘ozlardan olingan foizli daromadlarning jami foizli daromadlardagi ulushi (SSI – daromadlilik) va portfelning xususiy kapitalga nisbati (SPE – risk yuki). Ular bosh komponentalar usulida integral indeksga birlashtirildi (vaznlar mos ravishda 0,361; 0,298 va 0,342). Ikkinchidan, panel modellar yordamida indeksga ta’sir etuvchi omillar baholandi: likvidlikni qoplash me’yorining 1 foizga oshishi SPA ni 0,60 foizga, SPE ni 0,57 foizga oshiradi, valyuta kursi o‘zgarishining tezlashishi esa uchala ko‘rsatkichni pasaytiradi. Uchinchidan, 2020 yil IV choragidan 2025 yil IV choragigacha bo‘lgan 21 ta choraklik kuzatuv asosida so‘nuvchi trendli eksponensial tekislash modeli (ETS(A,Ad,N)) [2; 6] yordamida 2030 yilgacha prognoz tuzildi. Pessimistik va optimistik ssenariylar 80 foizlik prognoz oralig‘i chegaralari bo‘yicha olindi, makroiqtisodiy farazlar esa XVF va Markaziy bank prognozlariga tayandi.

Bazaviy ssenariyda bank tizimida portfel ulushi 2030 yilda 17,8 foizga (oraliq 15,2–20,8 foiz), investitsiyalar hajmi 287,5 trln so‘mga, ularning YaIMga nisbati 8,9 foizga, qimmatli qog‘ozlar daromadi ulushi esa 10,5 foizga yetadi. Biroq prognozning eng muhim natijasi kapital yuki bilan bog‘liq (1-rasm).

1-rasm. Qimmatli qog‘ozlar portfelining xususiy kapitalga nisbati prognozi, %

Izoh: prognoz kapitalning aktivlardagi ulushi 2025 yil darajasida saqlanadi degan farazga asoslanadi. Manba: muallif hisob-kitoblari.

Agar kapitalning aktivlardagi ulushi 2025 yil darajasida (14,64 foiz) qolsa, bazaviy ssenariyda portfel 2029 yilda kapitaldan oshib ketadi, 2030 yilda esa SPE 121,4 foizga yetadi. Tanlangan banklarda bu ko‘rsatkich 116,5 foizdan (“Sanoatqurilishbank”) 211,7 foizgacha (“Ipoteka bank”) bo‘ladi. Muallif hisob-kitoblariga ko‘ra, portfelning o‘rtacha modifikatsiyalangan durationi taxminan 3 yil bo‘lganda foiz stavkalarining 4 foiz punktga oshishi portfel qiymatini qariyb 12 foizga

kamaytiradi. Bu 2025 yilda xususiy kapitalning 9,0 foiziga, 2030 yilda esa bazaviy ssenariyda 14,6 foiziga, optimistik ssenariyda 17,1 foiziga teng zararni anglatadi, ya'ni Bazel qo'mitasining 15 foizlik chegarasiga yaqinlashadi yoki undan oshadi. Demak, portfelni kengaytirish maqsadlari kapitallashuv maqsadlari bilan bir vaqtda belgilanishi shart. Shu asosda 2026–2030 yillarga mo'ljallangan yo'l xaritasi taklif etiladi: unda maqsadli indikatorlar prognoz natijalaridan olinadi, kapital chegarasi esa risk talablaridan kelib chiqib belgilanadi (2-jadval).

2-jadval

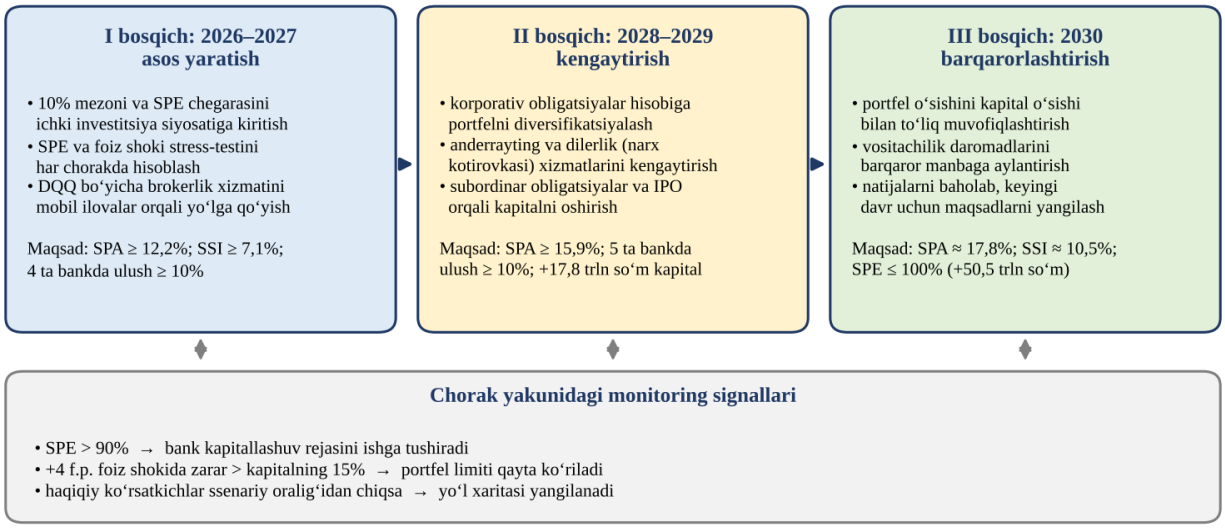
Banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi faoliyatini rivojlantirish yo'l xaritasining maqsadli indikatorlari (bazaviy ssenariy)

Indikator	2025 (fakt)	2026	2027	2028	2029	2030
Portfelning aktivlardagi ulushi (SPA), %	10,95	10,54	12,24	14,01	15,86	17,76
Investitsiyalar, trln so'm	101,3	111,2	143,6	183,1	230,7	287,5
Investitsiyalar / YaIM, %	5,47	5,27	6,12	7,01	7,93	8,88
QQ daromadlari ulushi (SSI), %	5,74	6,71	7,11	8,20	9,33	10,50
Ulushi 10% dan yuqori tanlangan banklar soni	3 / 5	3 / 5	4 / 5	5 / 5	5 / 5	5 / 5
SPE, kapital ulushi o'zgarmaganda, %	74,8	72,0	83,6	95,8	108,4	121,4
SPE bo'yicha maqsadli chegara, %	–	≤ 100	≤ 100	≤ 100	≤ 100	≤ 100
Zarur qo'shimcha kapital*, trln so'm	–	–	–	–	17,8	50,5

*Izoh: * SPE ≤ 100 foiz shartini bajarish uchun kapital ulushi o'zgarmagan holatga nisbatan talab etiladigan qo'shimcha xususiy kapital. Manba: muallif hisob-kitoblari.*

2-jadvaldan ko'rinadiki, portfel kapitaldan oshib ketmasligi uchun bank tizimi xususiy kapitali 2025–2030 yillarda yiliga o'rtacha 16,3 foizga o'sishi kerak, kapital ulushi o'zgarmagan holatda esa u 11,9 foizga o'sadi. Bu farq 2029 yilda 17,8 trln so'm, 2030 yilda 50,5 trln so'm qo'shimcha kapitalni talab qiladi. Mazkur maqsad erishib bo'lmaydigan emas, chunki 2020–2025 yillarda bank kapitali yiliga o'rtacha 18,3 foizga o'sgan. Kapital manbalari sifatida taqsimlanmagan foyda bilan birga subordinar obligatsiyalar va aksiyalarni ommaviy joylashtirish (IPO) ko'rib chiqiladi.

Yo'l xaritasi uch bosqichda amalga oshiriladi (2-rasm). Investitsion faoliyat bilan bir qatorda vositachilik yo'nalishi ham rivojlantiriladi: banklar davlat va korporativ obligatsiyalarni anderrayting qilish, chakana investorlarga mobil ilovalar orqali brokerlik xizmatini ko'rsatish va ikkilamchi bozorda narx kotirovkasini berish orqali bozor likvidligini oshiradi.

2-rasm. Banklarning fond bozoridagi faoliyatini rivojlantirish yo‘l xaritasining bosqichlari (2026–2030 yillar)

Manba: muallif ishlanmasi.

Yo‘l xaritasining bajarilishi har chorakda monitoring signallari orqali kuzatiladi. Agar SPE 90 foizdan oshsa, bank kapitallashuv rejasini ishga tushiradi; foiz shokidan zarar kapitalning 15 foizidan oshsa, portfel limiti qayta ko‘rib chiqiladi; haqiqiy ko‘rsatkichlar ssenariy oralig‘idan chiqsa, maqsadli indikatorlar yangilanadi. Shu tariqa yo‘l xaritasi qat’iy reja emas, balki bozor sharoitiga qarab yangilanib boradigan boshqaruv vositasiga aylanadi.

Xulosa

– banklarning qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalari 2020–2025 yillarda 10,9 marta oshgan, biroq bu o‘sish aktivlar tarkibidagi qayta taqsimlanish hisobiga bo‘lib, portfelning xususiy kapitalga nisbati 16,2 foizdan 76,1 foizga ko‘tarilgan;

– banklarning fond bozoridagi faolligini miqyos (SPA), daromadlilik (SSI) va kapital yuki (SPE) ko‘rsatkichlarini birlashtiruvchi integral indeks orqali ekonometrik modellashtirish ularga likvidlik va valyuta kursining ta’sirini aniqlash imkonini berdi;

– ko‘p variantli prognozga ko‘ra, 2030 yilda portfel ulushi 15,2–20,8 foiz oralig‘ida bo‘ladi, biroq kapital ulushi o‘zgarmasa, portfel barcha ssenariylarda kapitaldan oshib ketadi va foiz riski kapital uchun xavfli darajaga yaqinlashadi;

– shu sababli portfel o‘sishi, daromadlilik va kapitallashuv maqsadlarini bosqichlar, muddatlar va monitoring signallari bilan bog‘lovchi o‘rta muddatli strategik hujjat zarur.

Yuqoridagilar asosida banklarning qimmatli qog‘ozlar bozoridagi investitsion-vositachilik faoliyatini strategik rivojlantirish maqsadida qimmatli qog‘ozlar portfelining bank jami kapitalidagi ulushini ekonometrik modellashtirish va ko‘p variantli prognozlash asosida 2026-2030-yillarga mo‘ljallangan strategik rivojlanishning maqsadli indikatorlarini o‘z ichiga olgan “Yo‘l xaritasi” ishlab chiqilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi “«O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son farmoni.

2. Gardner E.S., McKenzie E. Forecasting Trends in Time Series // Management Science. – 1985. – Vol. 31, No. 10. – P. 1237–1246.

3. Basel Committee on Banking Supervision. Interest rate risk in the banking book. – Basel: Bank for International Settlements, 2016.

4. Bank Failures Highlight the Shortcomings of Held-to-Maturity (HTM) Accounting // The CPA Journal. – 2024. – April.

5. Uzbekistan now plans to drive traded shares capitalisation to $8bn by 2030 after missing 2023 target by long shot // bne IntelliNews. – 2023.

6. Hyndman R.J., Athanasopoulos G. Forecasting: Principles and Practice. 3rd ed. – Melbourne: OTexts, 2021.